

Scriptie | De vergrijzing verzilveren

Ouderen als interessante doelgroep voor Schouwburgen

Thomas Brouwer
3545911
Blok 3 april 2012
Kees Vuyk
Kunstmanagement

Inhoudsopgave

01 Inleiding	pag.03
02 Theoretisch Kader	pag.05
2.2 Angst	pag.06
2.3 Zekerheidje	pag.08
2.4 Doelgroep	pag.09
2.5 Eisen	pag.11
2.6 Benadering	pag.13
03 Praktijk	pag.15
3.2 Chassé Theater Breda	pag.15
3.3 Schouwburg de Kring Roosendaal	pag.16
3.4 Parktheater Eindhoven	pag.17
3.5 VSCD	pag.18
04 Conclusie	pag.19

Literatuurlijst

01 | Inleiding

In de zoektocht naar een nieuw en groter publiek proberen veel kunstinstellingen jongeren te interesseren voor hun projecten. Via internet, interacties met rolmodellen en projecten die geheel aansluiten op de belevingswereld van deze aan te boren doelgroepen, wordt geprobeerd om belangstelling aan te wakkeren. De kunstinstellingen gaan hiermee echter voorbij aan een belangrijke doelgroep die binnen enkele jaren niet alleen geld heeft te besteden, maar daar ook nog eens alle tijd voor heeft: de bijna gepensioneerde babyboomer.

De komende jaren zal Nederland steeds meer vergrijzen. In 2015 zijn er drie miljoen Nederlanders 65 jaar of ouder.¹ In 2030 zullen 65-plussers een kwart uitmaken van de bevolking.² Dat maakt de 65-plusser een zeer interessante doelgroep voor kunstinstellingen. In deze scriptie wordt onderzoek gedaan naar de potentie van nieuwe cultuurconsumenten onder de bijna gepensioneerden en de stimuleringsmaatregelen waarmee deze vergrijzde doelgroep kan worden verleid tot kunst- en cultuurconsumptie. Niet zozeer als vervanging van de huidige initiatieven om jongeren te enthousiasmeren voor kunst, maar ter aanvulling in de zoektocht naar een groter publiek. De kunst- en cultuursector heeft mede op initiatief van de overheid veel maatregelen genomen om de vergrijzing van het publiek tegen te gaan en jongeren te interesseren voor cultuur. Deze initiatieven zijn te begrijpen, maar zullen op korte termijn geen oplossing bieden voor de financiële zorgen van de kunstinstellingen. Een beleid dat zich naast het bereiken van jongeren ook zal richten op het bereiken van ouderen kan mogelijk meer financiële ruimte bieden.

Omdat voor deze scriptie een onderzoek naar diverse kunst- en cultuurinstellingen waarschijnlijk te breed is, wil ik mijn onderzoek beperken tot het theater. Juist in de theatersector is veel geïnvesteerd om met educatieve projecten en aansluitende onderwerpen jongeren te lokken. In welke mate hebben zij nog aandacht voor de oudere bezoeker? Hoofdvraag van deze scriptie is:

-
- 1 Jan Jaap Knol en Hanneke Wiersma, "Beleidsplan Cultuurparticipatie 2013-2016." *Fonds voor Cultuurparticipatie*. 2012. <http://www.cultuurparticipatie.nl/data/Beleidsplan.pdf> Geraadpleegd op 20-03-2012
 - 2 Harmen Bockma, "Vergrijzing zegen voor de kunst", *de Volkskrant*, 15 maart 2011. <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/1860147/2011/03/15/Ver-grijzing-zegen-voor-kunst.dhtml> Geraadpleegd op 20-03-2012

Hoe kunnen schouwburgen ouderen verleiden tot actieve kunst- en cultuurconsumptie?

Om deze hoofdvraag te beantwoorden wil ik nagaan in welke mate ouderen een interessante doelgroep zijn voor schouwburgen; hoe schouwburgen zich momenteel inzetten voor het bereiken van een ouder publiek; welke factoren ouderen momenteel belemmeren in hun kunst- en cultuurconsumptie en wat voor ouderen voorwaarden zijn voor kunst- en cultuurconsumptie. Antwoorden op deze vragen zullen onder andere afkomstig zijn uit gesprekken met medewerkers van diverse schouwburgen in Nederland. Een theoretisch kader wordt gevormd door onder andere het 'Beleidsplan Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016', waarin wordt aangegeven dat de participatie van ouderen moet worden gestimuleerd. In 'Boekman 86 – De Vergrijzing' wordt in diverse artikelen ingegaan op de mogelijkheden die de vergrijzing de cultuursector biedt. In de studie 'Cultuurbewonderaars en Cultuurbeoefenaars' wordt de culturele belangstelling van de Nederlandse bevolking onderzocht. Hierbij wordt ook ingegaan op de publiekssamenstelling van verschillende kunstinstellingen.

02 | Theoretisch Kader

De term 'vergrijzing' is er een die regelmatig opduikt in verhalen over dreigende economische neergang of andere onheilspellende toekomstscenario's. Grofweg komt het er op neer dat een deel van de bevolking door pensionering verschuift van een werkende naar een niet-werkende status. Doordat de komende jaren de babyboomgeneratie met pensioen zal gaan, dreigt de verschuiving van werkend naar niet-werkend de komende jaren veel groter te zijn dan ooit. Gerontologe Marion Duimel spreekt zelfs van een 'dubbele vergrijzing': "Ten eerste bereikt de geboortegolf van het eerste decennium na de oorlog, de babyboomers, de pensioengerechtigde leeftijd, en ten tweede leven zij langer."³

Over de afbakening van de leeftijdsgroep die onder vergrijzing valt lopen de interpretaties uiteen. In diverse artikelen worden ouderen van 65-plus aangemerkt als de gepensioneerde en dus vergrijsde ouderen. Anderen, als SCP-directeur Paul Schnabel, hanteren een minder strakke afbakening: "Soms zal het inderdaad gaan om de 65-plussers, soms ook om de veel grotere groep van 50-plussers met veel vrije tijd, ook al zijn ze misschien nog aan het werk."⁴ Schnabel motiveert deze keuze door te stellen dat ouderen na hun vijftigste over veel meer vrije tijd beschikken. Daarnaast heeft deze groep ook nog steeds de mogelijkheden om kunst- en cultuurinstellingen zelfstandig te bezoeken.⁵

Voor deze scriptie zal ook de ruimere leeftijdsgrens voor het begrip vergrijzing worden gehanteerd. De 50-plussers zullen een vergelijkbare culturele belangstelling voor kunst en cultuur hebben als 65-plussers, en zijn qua mobiliteit meer vergelijkbaar met deze groep dan de 75-plussers die vaak niet langer zelfstandig een kunstinstelling zullen bezoeken. Daarnaast is het voor de schouwburgen interessant om al in te spelen op de doelgroep van 50-plussers, om zo al een band met de doelgroep te hebben opgebouwd wanneer zij daadwerkelijk gepensioneerd zijn en nog meer vrije tijd tot hun beschikking hebben.

In de studies naar de deelname aan kunst en cultuur, wordt onderscheid gemaakt tussen 'receptieve cultuurdeelname' en 'actieve cultuurdeelname'. De laatste vorm bestaat uit het daadwerkelijk deelnemen aan een culturele uiting, door

3 Marion Duimel, "Naar het stenen tijdperk of naar de Stones?" in: *Boekman86 De Vergrijzing*, red. Anita Twaalfhoven, (Amsterdam: Boekman Stichting, 2011), 13

4 Paul Schnabel, "Een zegen voor kunst en cultuur," in: *Boekman86 De Vergrijzing*, red. Anita Twaalfhoven, (Amsterdam: Boekman Stichting, 2011) 7

5 ibidem

bijvoorbeeld muziek te spelen of lid te zijn van een amateurtoneelgezelschap. Deze scriptie richt zich enkel op de receptieve cultuurdeelname; het bijwonen van voorstellingen van podiumkunsten en het bezichtigen van beeldende kunst.⁶

Zoals aangegeven is een studie naar de omgang met vergrijzing van de hele kunst- en cultuursector te breed voor deze scriptie. Daarom wordt het onderzoek beperkt tot een analyse van de omgang en mogelijkheden van schouwburgen. Afzonderlijke theatergroepen worden buiten beschouwing gelaten. In tegenstelling tot deze gezelschappen zullen schouwburgen voorstellingen aanbieden voor diverse doelgroepen. De potentie van de doelgroep van 50-plussers staat in deze scriptie centraal.

Naast de eerder aangegeven afbakening van de doelgroep ouderen, richt deze scriptie zich uitsluitend op zelfstandige 50-plussers die op eigen gelegenheid een voorstelling in de schouwburg kunnen bezoeken. Ouderen die wonen in een verzorgingstehuis of in een situatie van begeleid wonen, worden niet meegenomen in het onderzoek omdat zij geen volledig zelfstandige keus kunnen maken voor een theaterbezoek.

2.2 | Angst

Vergrijzing wordt binnen de kunst- en cultuurwereld stevast als bedreigend ervaren. De angst voor vergrijzing van het kunstpubliek is niet iets van de laatste jaren. Al vanaf het begin van de jaren negentig proberen overheid en de kunstwereld de vergrijzing van het cultuurbezoek tegen te gaan. De vrees bestaat dat op lange termijn de steeds ouder wordende groep bezoekers uiteindelijk zal leiden tot de ondergang van de traditionele kunsten. Voormalig staatssecretaris voor Cultuur en Media Rick van der Ploeg bracht in 1999 de nota 'Cultuur als Confrontatie - uitgangspunten voor het cultuurbeleid in de periode 2001-2004' uit.⁷ Van der Ploeg stelt hierin vast dat leeftijd een grote invloed heeft op de interesse in cultuurdeelname. "Na het veertigste levensjaar neemt de culturele belangstelling toe. Dat geldt zowel voor de receptieve als de actieve deelname; zowel voor het bezoek aan musea en podiumkunsten als voor de amateuristische

6 Andries van den Broek, et. al. "Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars: Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik" *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2009, 37. www.scp.nl/dsresource?objectid=20312&type=org Geraadpleegd op 20-03-2012

7 Onbekend. "Rick van der Ploeg" *Europa-Nu* http://www.europa-nu.nl/id/vg09llijnmta/f_rick_van_der_ploeg Geraadpleegd op 30-03-2012

kunstbeoefening.”⁸ In de nota beschrijft Van der Ploeg onder andere de noodzaak van kunst- en cultuurinstellingen om jongeren te verleiden tot cultuurparticipatie en sprak hij zijn bezorgdheid uit over de vergrijzing van de cultuurconsument. “Wat ik op het ogenblik zie, is een vergrijzing. Het publiek dat naar de traditionele cultuuruitingen gaat, verschrompelt, terwijl jongeren zich daar massaal van afkeren. Dat is voor mij een aanmoediging om veel op het gebied van jeugdprogrammering en kunsteducatie te doen. De kloof wordt anders te groot met als gevolg dat hele grote bevolkingsgroepen van de cultuur uitgesloten worden.”⁹ Daarnaast stelt Van der Ploeg dat culturele instellingen minimaal drie procent van hun subsidies aan het bereiken van nieuwe publieksgroepen moeten besteden. “Ik heb wat schokkende trends geconstateerd. Om te beginnen die vergrijzing. Maar ook het feit dat je in het aanbod lang niet een afspiegeling van onze samenleving terugziet. Er wordt wel over een multiculturele samenleving gesproken, maar je ziet het niet terug op de kunstpodia.”¹⁰

Na aanleiding van de nota van Rick van der Ploeg werd er door overheid en kunstinstellingen een beleid ontwikkeld dat er op gericht was zoveel mogelijk jongeren en etnische minderheden tot cultuurparticipatie te verleiden. Initiatieven als de CJP-pas en een bijbehorend CJP-magazine zijn voorbeelden van dit beleid. Tien jaar na de nota van Rick van der Ploeg laat het SCP-rapport 'Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars' uit 2009 zien dat het totale bereik van podiumkunsten sinds midden jaren negentig is gestegen, van 48% in 1995 tot 53% in 2007.¹¹ Het SCP verklaart deze toename vooral aan de groeiende populariteit van cabaret en popconcerten. De lichte stijging is te zien in alle leeftijdscategorieën, met uitzondering van de categorie 80-plus. Dit lijkt een hoopgevende groei, maar: “Het bereik van (professioneel) toneel en galeries veranderde in de loop der jaren nagenoeg niet. De waardering van dit stabiele bereik hangt af van de gekozen invalshoek. In het licht van een stijgend opleidingsniveau en een cultuurbeleid dat streeft naar verbreding van het cultuurbereik, is het uitblijven van groei teleurstellend te noemen. Als we daarentegen kijken naar de intensievere concurrentie om de besteding van de wat schaarsere vrije tijd, is de consolidatie van het

8 Rick van der Ploeg, “Cultuur als Confrontatie,” *DBNL*. 1999, 40

http://www.dbnl.org/tekst/ploe014cult01_01. Geraadpleegd op 16-03-2012

9 Onbekend. “Van der Ploeg: Kunst laat meer achter dan alleen een kick” *Trouw*, 05-11-1998, <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2754865/1998/11/05/Van-der-Ploeg-Kunst-laat-meer-achter-dan-alleen-een-kick.dhtml> Geraadpleegd op 30-03-2012

10 Ibidem

11 Van den Broek, 40

kunstenbereik weer als een succes aan te merken.”¹²

De lichte stijging en consolidatie van het bereik lijken hoopgevend. De huidige situatie waarin de kunst- en cultuursector zich bevindt is echter sterk veranderd met die van tien jaar geleden. Met de ingrijpende bezuinigingen waarmee de schouwburen zich momenteel, en ook zeker in de nabije toekomst, zien geconfronteerd, is zekerheid op korte termijn essentieel. Volgend jaar zal zeker 200 miljoen euro overheidssteun wegvallen. Ondanks de garantie dat er geen nieuwe bezuinigingen zullen volgen, is het gezien de recente ontwikkelingen nog onzeker of staatssecretaris Halbe Zijlstra deze belofte ook waar kan maken.¹³ Het zal voor schouwburen essentieel worden om volle zalen te (blijven) trekken om zo ook zonder overheidssubsidie overeind te blijven.

2.4 | Zekerheidje

Naast de breed gedragen visie dat de vergrijzing van het kunstpubliek een groot gevaar is voor de sector, zijn de laatste jaren steeds meer tegengeluiden te horen. Onder andere van *Boekman*-hoofdredactrice Anita Twaalfhoven. Zij is het niet eens met de hierboven beschreven argumentatie van Rick van der Ploeg en stelt dat de koppeling tussen vergrijzen en het slinken van het publiek genuanceerd moet worden: “Als het publiek vergrijsd wil dat nog niet zeggen dat het daarmee ook verminderd. Op korte termijn vergrijsd het publiek vooral, omdat het aantal ouderen in de bevolking zo snel stijgt. Maar daarmee slinkt het nog niet. (...) Pas veel later, als de huidige generaties jongeren naar hun pensioen uitzien en de kunstminnende ouderen van nu zijn overleden, zou het publiek voor 'traditionele cultuuruitingen' eventueel kunnen slinken.” Twaalfhoven constateert in het artikel 'Grijs and for Granted' dat ondanks de aangetoonde financiële mogelijkheden en vrije tijd van ouderen, het momenteel ontbreekt aan gerichte plannen om 50-plussers de zaal in te trekken: “Beleidsmakers in de cultuursector anticiperen niet echt op de vergrijzing van het kunstpubliek. Blijkbaar moeten de ouderen het zelf zien te rooien. Sterker nog: als kunst vooral ouderen trekt, is dat reden tot grote zorg. (...) Van overheidswegen zijn er nauwelijks stimuleringsmaatregelen genomen om ouderen uit alle lagen van de bevolking de komende jaren over de drempel van cultuurinstellingen te

12 Van den Broek, 63

13 Onbekend. “Zijlstra: Niet nog meer op kunst bezuinigen” *de Volkskrant*, 09-02-2012.
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2676/Cultuur/article/detail/3167460/2012/02/09/Zijlstra-niet-nog-meer-op-kunst-bezuinigen.dhtml> Geraadpleegd op 30-03-2012

helpen.”¹⁴ Volgens Twaalfhoven is deze instelling te verklaren doordat ouderen worden gezien als 'zekerheidje'. “Ouderen, zo is het heersende idee in de cultuursector, komen tóch wel. Daarom lijken stimuleringsmaatregelen specifiek voor deze doelgroep overbodig.”¹⁵

Ook SCP-directeur Paul Schnabel wil de negatieve gevolgen van de vergrijzing voor de kunstwereld nuanceren. Hij stelt dat de vergrijzing de sector juist kansen biedt: “Kunst en cultuur kunnen de vergrijzing verzilveren, door te profiteren van de groeiende groep vaak kapitaalkrachtige senioren met een zee aan vrije tijd.”¹⁶ In het artikel 'Een zegen van kunst en cultuur' laat Schnabel aan de hand van cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau zien dat ouderen er financieel het beste voorstaan van alle leeftijdsgroepen. Zowel voor de hoogte van het inkomen als voor de omvang van het vermogen. “Bij 50- tot 55- jarigen ligt de mediaan (de helft meer, de helft minder) al bij 123.000 euro, om bij de 65- tot 70-jarigen op te lopen tot 164.000 euro. Geen leeftijdsgroep komt hoger uit en de schulden zijn er dan al vanaf getrokken.”¹⁷

Ouderen staan er niet alleen financieel het beste voor van alle doelgroepen, ook op het vlak van beschikbare hoeveelheid vrije tijd scoren zij het hoogst. In 2010 deed het SCP onderzoek naar de hoeveelheid vrije tijd per leeftijdsgroep, met name om te kijken naar de mogelijkheden om deze vrije tijd in te vullen met sportieve activiteiten. Maar de resultaten uit dit onderzoek kunnen ook worden gebruikt om te kijken naar de ruimte voor kunst- en cultuurparticipatie. Uit dit onderzoek blijkt dat de tijdsindeling in veel leeftijdsgroepen wordt bepaald door werk en zorgtaken. Voor de leeftijdsgroep 45- tot 64-jarigen valt deze vaste tijdsindeling grotendeels weg, doordat de kinderen het huis uit zijn en de ouderen met pensioen gaan. In 2005 had de gemiddelde Nederlander 44,7 uur vrije tijd per week. De groep 45- tot 64-jarigen had bijna drie uur meer vrije tijd (47,1 uur per week) en de 65- tot 74-jarigen zelfs 59,6 uur vrije tijd per week. Ouderen zijn daarmee de leeftijdsgroep met de meeste vrije tijd.¹⁸

14 Anita Twaalfhoven, “Grijs and for Granted,” in: Boekman86 De Vergrijzing, red. Anita Twaalfhoven, (Amsterdam: Boekman Stichting, 2011) 24

15 Ibidem

16 Schnabel, 6

17 Schnabel, 10

18 Jos de Haan. “Sport – Een leven lang: Rapportage Sport 2010” *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2010, 28-37 http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2010/Sport_een_leven_lang Geraadpleegd op 20-03-2012

2.4 | Doelgroep

Bovenstaande gegevens zouden in principe voldoende moeten zijn om duidelijk te maken dat ouderen een zeer interessante doelgroep zijn voor de kunst- en cultuursector. Door de combinatie van de mogelijkheid om meer tijd en meer geld te besteden dan andere leeftijdsgroepen is het zelfs opmerkelijk dat er zo weinig moeite wordt gedaan om meer ouderen over te halen tot cultuurparticipatie. Toch zijn met 'meer geld' en 'meer vrije tijd', niet alle aantrekkelijke eigenschappen van deze doelgroep benoemt. In diverse publicaties wordt nadruk gelegd op de bereidwilligheid en geïnteresseerdheid van ouderen en de rol die zij kunnen vervullen in cultuureducatie van kinderen.

Volgens Anita Twaalfhoven zijn veel ouderen, anders dan jongeren, wél op de hoogte van het kunstaanbod. Daarnaast zijn ze “ook zonder kostbare en tijdrovende educatieve projecten vooraf (...) vaak enthousiast voor een kunstvorm.”¹⁹ Deze visie wordt ondersteund door cijfers uit het SCP-rapport 'Tijdsverschijnselen' uit 2003.²⁰ De onderzoekers Andries van den Broek en Jos de Haan nemen de vrijetijdsbesteding van de destijds (2003) 58-jarigen als model voor een vooruitblik op de vrijetijdsbesteding van 68-jarigen van 2013. “De keus voor dit perspectief berust op de gedachte dat de vrijetijdsbesteding van de nieuwe ouderen niet zozeer door hun leeftijd bepaald wordt, maar veeleer besloten ligt in de wijze waarop men eerder in de levensloop de vrije tijd heeft leren en weten te besteden. Meer dan het toevallig bereiken van een zekere leeftijd, zal hun vrijetijdsbesteding worden bepaald door eerder opgedane houdingen en gedragsrepertoires.”²¹ Wie naar de vrijetijdsbesteding van de destijds 58-jarigen kijkt, ziet positieve gevolgen voor de cultuurparticipatie van ouderen in 2013. Het cultuurbezoek van de nieuwe ouderen ligt namelijk veel hoger dan de generatie 65-plussers uit 2003.²²

Gerontologe Marion Duimel verklaart dit verschil tussen de generaties, door te wijzen op het verschil in opleidingsniveau en inkomen van de nieuwe ouderen in vergelijking met de generatie voor hen. “Vooraf hoogopgeleiden bezoeken culturele instellingen en zij zijn gewend meer uit te geven. (...) In hun vrije tijd en cultuurdeelname zijn de huidige ouderen al veel actiever dan ouderen van 30 jaar geleden.”²³ Van den

19 Twaalfhoven, “Grijs and for Granted”, 28

20 Andries van den Broek, et. al. “Tijdsverschijnselen.” *Sociaal en Cultureel Planbureau*. 2003
http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2003/Tijdsverschijnselen
Geraadpleegd op 30-03-2012

21 Van den Broek, 148

22 Duimel, 16

23 Duimel, 19.

Broek en De Haan beargumenteren dat dit verschil is ontstaan door de periode waarin de babyboomers zijn opgegroeid: “Die nieuwe ouderen hebben hun hele leven profijt gehad van de timing van hun geboorte. Velen van hen profiteerden van de onderwijsexpansie, werden warm verwelkomd op de arbeidsmarkt, surften mee op de pieken van de loongolf, beperkten (zonder onthouding) de gezinsgrootte en betraden de huizenmarkt bij een prijsniveau waar de huidige starters op de woningmarkt slechts van kunnen dromen.”²⁴

In diverse recente publicaties wordt gewezen op de mogelijkheden van een educatieve rol van ouderen in de ontwikkeling van cultuurbewustzijn bij kinderen. Zo stelt Dirk Sikkel, bijzonder hoogleraar Ouderen, Communicatie en Consumentengedrag aan de Universiteit van Amsterdam, dat wanneer er bij ouderen de juiste instincten worden aangeboord, bijvoorbeeld de behoefte om kinderen levenslessen mee te geven, cultuurparticipatie en -educatie van kinderen kan worden bereikt. Volgens Sikkel hebben ouderen hier niet alleen meer tijd voor dan de ouders van het kind, ze zijn er ook beter geschikt voor. “Ouderen instrueren kinderen vaak en ze vertellen hun verhalen. (...) Onderzoek laat zien dat verhalen die door ouderen worden verteld, ook vaak beter beklijven.”²⁵ Ook journaliste Heleen Crul ziet een educatieve functie voor ouderen. “Als stamouders heb je een belangrijke rol. Je zorgt voor de smaakontwikkeling van de kleinkinderen.”²⁶ Volgens Crul zou de kunst- en cultuursector op veel meer op deze grootouderrol van de 50-plusser in moeten spelen. “Komen kinderen in een museum dan is dat met grootouders. Musea zouden hierop kunnen inspelen met gerichte advertenties.”²⁷ Crul gaat in haar artikel slechts in op de mogelijkheden voor musea, maar naar alle waarschijnlijkheid zijn er ook voor schouwburgen mogelijkheden om kinderen via hun grootouders kennis te laten maken met theater en dans.

2.5 | Eisen

Uit deze recente onderzoeken en publicaties blijkt dat de kunstwereld de potentie van de vergrijsde cultuurconsument langzaam begint te onderkennen. Wanneer

²⁴ Van den Broek, 147.

²⁵ Anita Twaalfhoven, “Kunst kan jongeren en ouderen samen laten genieten,” in: *Boekman86 De Vergrijzing*, red. Anita Twaalfhoven, (Amsterdam: Boekman Stichting, 2011) 86

²⁶ Sandra Jongelen, “Voor een 'jonge geest' is cultuur noodzakelijk,” in: *Boekman86 De Vergrijzing*, red. Anita Twaalfhoven, (Amsterdam: Boekman Stichting, 2011) 37

²⁷ Jongelen, 36

schouwburgen het belang van het bereiken van ouderen beginnen in te zien, is het de vraag hoe deze doelgroep van vergrijsde babyboomers kan worden overgehaald tot het regelmatig bezoeken van voorstellingen. Hiervoor is het belangrijk na te gaan welke eisen er door ouderen worden gesteld voordat zij overgaan tot cultuurparticipatie en welke belemmeringen ouderen ervaren om tot cultuurconsumptie over te gaan.

Om hier een antwoord op te kunnen geven, kan recent onderzoek van het PON Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant zeer bruikbaar zijn. In 2006 werd in Noord-Brabant onderzoek gedaan naar de wijze waarop de deelname aan cultuur van Brabantse ouderen (55-plus) kon worden bevorderd. De provincie Noord-Brabant gaf opdracht tot dit onderzoek nadat bleek dat senioren minder participeerden aan cultuur dan de rest van de bevolking. Uit het onderzoek kwam naar voren dat hoewel de participatie van senioren aan cultuur achter liep in vergelijking met andere leeftijdsgroepen, de interesse van ouderen voor cultuur erg groot is. Driekwart van de actieve Brabantse senioren zegt zeer geïnteresseerd te zijn in culturele zaken.²⁸

Uit het onderzoek blijkt dat 'ontspanning' de belangrijkste reden is voor ouderen om de schouwburg te bezoeken. Driekwart van de ondervraagde Brabantse senioren geeft aan dat dit de voornaamste reden is om een theater te bezoeken. Voor ongeveer de helft van de ouderen is ook 'pure interesse' reden voor bezoek. Daarnaast komt uit het onderzoek naar voren dat 'tijdgebrek', 'andere prioriteiten' en de 'kosten' de belangrijkste redenen zijn om niet naar een schouwburg te gaan. Vooral voor jonge senioren (55- tot 59-jaar) is tijdgebrek het belangrijkste argument. Naarmate de leeftijd stijgt, speelt het gebrek aan tijd een steeds kleinere rol.

Aan de deelnemers van het onderzoek is gevraagd welke producteigenschappen zij het belangrijkste vinden. Hieruit blijkt dat ruim 70% van de ouderen de akoestiek het meest belangrijk vindt. "Naarmate de senior ouder wordt, is de akoestiek bovengemiddeld belangrijk."²⁹ Andere belangrijke eigenschappen zijn zitcomfort/beenruimte (48%), de podiumgrootte (zicht op het podium) (43%) en de prijs van het kaartje (41%). De senioren zijn het best te bereiken via huis-aan-huisbladen of regionale dagbladen (75%). Ook programmaboekjes van culturele instellingen worden relatief vaak gebruikt (51%).

28 E. Edelmann, "Senioren en cultuur: Interesses, motieven, kansen en beperkingen." *PON Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant*. 2006, 7.

<http://www.vsonet.nl/index.php?id=1221&cid=8>, Geraadpleegd op 22-03-2012

29 Edelmann, 10

De eerder opgevoerde educatieve rol van ouderen wordt door de resultaten van het onderzoek onderschreven. “Het blijkt dat 30% van de totale populatie actieve Brabanders soms iets cultureels onderneemt met de kleinkinderen. Een op de vijf Brabantse senioren (18%) onderneemt nu nog niets met kleinkinderen maar zou dit eigenlijk best wel willen.”³⁰ Er liggen dus nog behoorlijke mogelijkheden voor schouwburgen om in te spelen op de wens van ouderen om een cultureel educatieve rol te vervullen.

In de conclusie wijzen de onderzoekers op de interesse van ouderen voor de combinatie van het theaterbezoek met andere activiteiten, zoals een etentje, en stellen zij vast dat één op de vijf ouderen de laatste keer alleen naar een voorstelling is geweest. “Naarmate de leeftijd toeneemt gaat men vaker (noodgedwongen) alleen. (...) Het bezoeken van cultuur heeft bij uitstek ook een sociale functie. Met het wegvallen van levenspartner en goede vrienden wordt het voor oudere senioren steeds lastiger om gezamenlijk ergens heen te gaan.”³¹

Uit het onderzoek van het PON Instituut uit 2006 kan dus worden opgemaakt welke eisen de ouderen stellen voordat zij het bezoek van een voorstelling overgaan. Dit heeft niet alleen te maken met de interesse en beschikbare vrije tijd van de ouderen, maar ook om comfort en toegankelijkheid voor ouderen, zoals de verstaanbaarheid in de zaal en het zitcomfort. Verder blijkt uit het onderzoek dat er mogelijkheden liggen voor schouwburgen om in te spelen op het sociale aspect van cultuurparticipatie.

2.6 | Benadering

Uit het onderzoek van het PON Instituut uit 2006 blijkt dat ouderen hun informatie voor kunst- en cultuurbezoek voornamelijk halen uit lokale en regionale kranten en programmaboekjes van cultuurinstellingen.³² Verschillende onderzoekers en wetenschappers hebben geanalyseerd hoe ouderen via deze vormen van communicatie het beste aangesproken kunnen worden.

Volgens Auke Walburg, directeur van het Trimbos-instituut moet de kunstsector hierbij vooral inspelen op de behoefte van ouderen aan verdieping. “Mensen hebben op die leeftijd behoefte aan verdieping. Behoorlijk wat ouderen pakken een universitaire

30 Edelmann, 11

31 Edelmann, 11

32 Edelmann, 8

studie op of volgen cursussen filosofie of kunstgeschiedenis.”³³ Daarnaast zorgen kunst en cultuur voor een dankbaar gespreksonderwerp. Oudere cultuurconsumenten hoeven het dan niet te hebben over hun ziektes en kwalen, maar kunnen met elkaar spreken over een voorstelling of optreden. Volgens Walburg is het raadzaam om op de hang naar verdieping in te spelen, maar niet door middel van speciale ouderenvoorstellingen. “Iedereen vindt het plezierig deel uit te maken van de maatschappij. Daarom moet je ouderen niet apart zetten. In plaats van mensen vast te pinnen op hun leeftijd doet de sector er goed aan ouderen aan te spreken op hun jonge geest.”³⁴

Ook trendwatcher Adjiedj Bakas gaat in op het sociale aspect. In tegenstelling tot Walburg pleit hij juist wel voor speciale ouderenvoorstellingen. “Een op de vier mensen is eenzaam. Speel daarop in en zorg voor een datingservice bij het theater. Varieer met aanvangstijden. Ouderen gaan 's avonds liever niet meer de deur uit. Programmeer daarom meer matinee's, inclusief lunch en voorstellingen tussen 17.00 en 20.00 uur met diner. In Berlijn loopt dat laatste als een tierelier.”³⁵

In het artikel 'Surfende senioren snuiven cultuur via Ipad' stelt cultuurmarketeer Berber van Oyen-Peenstra dat ouderen tegenwoordig niet alleen te bereiken zijn via programmaboekjes en advertenties in kranten, maar steeds vaker ook via het internet. De benaderingswijze verschilt echter nauwelijks. Ouderen zijn vooral op zoek naar herkenbare boodschappen en echte mensen en problemen. Net als Auke Walburg benadrukt Van Oyen-Peenstra dat ouderen niet expliciet op hun leeftijd aangesproken willen worden. Wel bestaat er interesse voor de combinatie van theaterbezoek met andere activiteiten.³⁶

33 Jongelen, 29-30

34 Ibidem

35 Jongelen, 32

36 Berber van Oyen-Peenstra, “Surfende senioren snuiven cultuur via iPad,” In: *Boekman86 De Vergrijzing*, Red. Anita Twaalfhoven, (Amsterdam: Boekman Stichting, 2011) 58-64

03 | Praktijk

In voorgaande hoofdstukken is allereerst vastgesteld dat ouderen een interessante doelgroep zijn voor schouwburgen. Daarnaast is op basis van onderzoek duidelijk geworden welke eisen en belemmeringen van invloed zijn op de cultuurparticipatie van ouderen en is gekeken hoe ouderen het best benaderd kunnen worden. Deze argumentatie is echter volledig opgebouwd uit de visies en meningen van wetenschappers en journalisten en onderzoeksresultaten die zich richten op de senioren. Vertegenwoordigers van schouwburgen zelf zijn echter nog niet aan het woord geweest. In deze paragraaf wordt gepoogd een voorzichtige invulling te geven aan deze leemte. In aanvulling op het onderzoek van het PON Instituut uit 2006 naar de mogelijkheden om de cultuurparticipatie van ouderen in Noord-Brabant te bevorderen, wordt steekproefsgewijs nagegaan wat de Brabantse schouwburgen inmiddels doen om senioren naar hun schouwburg te trekken, en of hier überhaupt al beleid op is gemaakt.

3.2 | Chassé Theater Breda

“Ons theater richt zich op een zo breed mogelijke doelgroep,” zegt Siran Amran van het Chassé Theater in Breda. De schouwburg bestaat uit drie theaterzalen en drie filmzalen. Op de website van de schouwburg wordt gemeld dat jaarlijks zo'n 500 theatervoorstellingen worden gepresenteerd en in een seizoen gemiddeld ruim 400.000 mensen het theater bezoeken.³⁷ Volgens Amran heeft het theater een brede programmering. Er worden geen speciale ouderenvoorstellingen gehouden, wel zijn er bepaalde voorstellingen die een voornamelijk ouder publiek trekken. Amran: “Ouderen komen vooral af op de toneel- en musicalvoorstellingen en de uitvoeringen van het Brabants Orkest.”

Ondanks dat er naar gestreefd wordt een zo breed mogelijke doelgroep te bereiken richten de acties en initiatieven om extra publiek te trekken zich vooral op jongeren. Naast het programmeren van voorstellingen die een vooral jonger publiek trekken gaat het daarbij vooral om kortingen op de entreprijs voor jongeren. Het Chassé Theater probeert een oudere doelgroep aan zich te binden door de mogelijkheid vrienden te worden met het theater. Amran: “Dat is in principe voor iedereen mogelijk,

³⁷ Website Chassé Theater Breda, http://www.chasse.nl/algemeen/over_ons/geschiedenis

maar de ervaring leert dat vooral ouderen hiervoor geïnteresseerd zijn.” In de filmzalen van de schouwburg worden van maandag tot en met vrijdag speciale matinee voorstellingen gegeven. Hier kunnen ouderen voor een gereduceerd tarief een film bekijken. Dergelijke acties bestaan niet voor de theatervoorstellingen van de schouwburg. Volgens Amran zijn dit soort acties dan ook niet noodzakelijk. “De ervaring leert dat er weinig voor nodig is om ouderen te interesseren voor schouwburgbezoek. Specifieke initiatieven voor deze doelgroep lijken dan ook niet nodig.”

3.3 | Schouwburg de Kring Roosendaal

Ook de schouwburg in Roosendaal zegt zich op een zo breed mogelijk publiek te richten. Wel zal de programmering in het komende seizoen sterk worden aangepast. Melanie Masseurs, management assistent van het theater: “We worden geconfronteerd met een sterk verminderde kaartverkoop. Daarom zullen we vanaf komend seizoen populairder gaan programmeren. Dat betekent in de praktijk dat er minder grote toneelvoorstellingen worden geprogrammeerd en cabaretiers en populaire voorstellingen vaker in het theater te zien zullen zijn.”

In de zoektocht naar een nieuw en groter publiek zal Schouwburg de Kring zich niet extra richten op ouderen. Melanie Masseur: “Momenteel bestaat 60% van ons publiek al uit ouderen. Deze doelgroep hebben we dus al binnen en bereiken we nog steeds met onze programmaboekjes en via de kranten. Onze aandacht richt zich nu vooral op de jongeren.” Initiatieven om deze groep binnen te halen zijn onder andere een populairdere programmering, verschillende educatieve projecten zoals een lokaal scholierenabonnement, en feesten zoals een afterparty na de voorstellingen. Voorstellingen waar vooral ouderen op af komen, zoals klassieke dansvoorstellingen, blijven echter wel in de programmering behouden.

Masseurs is bekend met de recente aandacht voor ouderen als potentiële doelgroep, maar ziet zelf senioren niet als oplossing. “Nu inzetten op ouderen betekent alleen succes op de korte termijn. Ook in de toekomst moeten er mensen naar de schouwburg blijven komen.” Masseurs verwacht dat schouwburgen het in de toekomst vooral van andere initiatieven moeten hebben: “Schouwburgen zullen zich niet alleen bezig moeten houden met de kaartverkoop, maar ook nevenactiviteiten op zich moeten nemen. Zaalverhuur zal hier een belangrijke rol in spelen.”

3.4 | Parktheater Eindhoven

Het Parktheater Eindhoven presenteert meer dan 500 theateractiviteiten voor bijna 300.000 bezoekers per jaar.³⁸ Ook de schouwburg in Eindhoven zal de programmering voor het komende seizoen aanpassen. Om meer bezoekers te bereiken zullen er populairdere voorstellingen worden geprogrammeerd. Volgens Brigitte Koolen, werkzaam op de afdeling marketing en communicatie, zal met de nieuwe programmering zowel rekening gehouden worden met jongeren als met ouderen.

Aan de vaste groep oudere bezoekers wordt al enkele jaren extra aandacht besteed. Koolen: “Wij hebben ons publiek verdeeld in drie categorieën; theaterfans, cultuurliefhebbers en passanten. Elk van deze groepen proberen wij op een andere wijze aan ons te binden.” De categorieën zijn geen leeftijdsgroepen, maar een indeling op cultuurgebruik. Volgens Koolen komen ouderen in alle drie de groepen voor, maar zijn zij voornamelijk vertegenwoordigd in de 'theaterfans'.

Deze groep bezoekers wordt door het theater extra in de watten gelegd. Zo bestaat er een 'loyaliteitsprogramma' voor bezoekers die sinds 1996 vijftig voorstellingen of meer hebben bezocht. Deze loyale bezoekers krijgen extra activiteiten rondom de voorstellingen aangeboden. Voorbeelden hiervan zijn een rondleiding door het theater of een *meet & greet* met acteurs uit de voorstelling. Koolen: “We zijn met het loyaliteitsprogramma gestart in 2008. Momenteel staan er 3300 mensen op de lijst. Dit zijn reserveringsnummers, dus waarschijnlijk is dat aantal nog veel groter.”

Naast het vanuit het theater geïnitieerde loyaliteitsprogramma, bestaat er een groep 'Vrienden van de Schouwburg', die op eigen initiatief en in samenspraak met de schouwburg activiteiten organiseert rondom de voorstellingen. Koolen: “Het gaat dan om bijvoorbeeld een diner voorafgaand aan de voorstelling, of een lezing die aansluit bij het toneelstuk van die avond.” Op deze extra activiteiten komen veel ouderen af, maar Koolen benadrukt dat de groepen niet alleen uit 50-plussers bestaan. Volgens Koolen zijn extra activiteiten rondom de voorstelling een belangrijke mogelijkheid waarmee theaters mensen kunnen overhalen tot cultuurparticipatie. “In een ver verleden kwamen mensen puur voor een voorstelling naar het theater en waren ze na afloop vrijwel direct weer weg. Nu verwachten mensen dat een bezoek aan de schouwburg een avondvullende activiteit is. Met het aanbieden van diverse activiteiten rondom de voorstellingen spelen wij op deze vraag in.”

38 Website Parktheater Eindhoven, <http://www.parktheater.nl/>

3.5 | Vereniging voor Schouwburg- en Concertdirecties

Jeltse in den Rieden, beleidsmedewerker van de Vereniging voor Schouwburg- en Concertdirecties, is niet verbaasd dat schouwburgen maar weinig specifieke initiatieven ontwikkelen om ouderen te bereiken. “Mensen die aansturen op dergelijke initiatieven vergeten dat het reguliere aanbod momenteel al heel erg op ouderen is gericht. Dat kun je ook zien aan de grote aantallen ouderen die naar de schouwburg gaan.” Ouderen die geïnteresseerd zijn in cultuur worden nu ook al bereikt, voor de toekomst is het veel belangrijker te kijken naar jongeren en minderheden. “Hier liggen nog groeimogelijkheden. In Amsterdam is vijftig procent van de bevolking van allochtone afkomst, deze culturele diversiteit zie je bij lange na niet terug in het schouwburgpubliek.”

In den Rieden onderschrijft het idee dat ouderen een 'zekerheidje' zijn voor schouwburgen. “Maar daar wordt dan ook nog steeds flink voor geïnvesteerd. Een groot deel van het marketingbudget gaat op aan de brochures. Daar bereik je geen jongeren mee hoor, die lezen dat niet. Het is niet gek dat schouwburgen het andere deel van het budget dan gebruiken om nieuwe doelgroepen te vinden.” In den Rieden betwijfelt of extra initiatieven veel nieuwe cultuurparticipatie onder ouderen zal bereiken. Wel ziet ze mogelijkheden voor initiatieven voor ouderen die inspelen op het sociale aspect. “Veel ouderen zullen wel geïnteresseerd zijn om rondom voorstellingen in contact te komen met anderen.” Dit contact moet niet alleen bestaan uit ontmoetingen met andere senioren. “Daar zullen deze ouderen niet voor warmlopen, zij zullen het interessanter vinden om in contact te komen met een gemêleerd gezelschap.”

04 | Conclusie

In deze scriptie is onderzoek gedaan na de mate waarin ouderen een interessante doelgroep zijn voor schouwburgen. Concluderend kan worden vastgesteld dat ouderen een zeer interessante doelgroep zijn. Dat blijkt niet alleen uit teksten en analyses van deskundigen en wetenschappers, ook cijfers van het SCP laten zien dat ouderen niet alleen zeer geïnteresseerd zijn in cultuurparticipatie, maar hier ook het geld en de vrije tijd voor hebben.

Naast een grondige analyse van de potentiële vergrijsde cultuurparticipant is ook gekeken hoe schouwburgen ouderen kunnen verleiden tot actieve kunst- en cultuurconsumptie. Schouwburgen moeten hiervoor de mogelijkheid bieden tot verdieping en sociaal contact. De ouderen komen niet alleen voor de voorstelling, maar willen een avondvullend programma. Comfort en gemak zijn ook belangrijke argumenten om wel of niet over te gaan tot cultuurconsumptie.

Uit de gesprekken met schouwburgmedewerkers en de brancheorganisatie blijkt dat ondanks dat resultaten uit onderzoeken en rapportages aantonen dat schouwburgen een groter publiek aan senioren eenvoudig kunnen bereiken, de sector deze mogelijkheid grotendeels negeert. Met het argument dat deze doelgroep al binnen is, en tevreden is met het reguliere aanbod worden veel voorgestelde initiatieven om meer ouderen te niet uitgevoerd. Hoe langer de sector deze initiatieven blijft uitstellen, hoe groter de kans dat schouwburgen maar weinig zullen profiteren van de mogelijkheden van de vergrijzing. De hardnekkige angst voor een vergrijsd publiek en de vrees het publiek van de toekomst niet tijdig binnen te halen, kunnen er daarmee mogelijk toe leiden dat de schouwburgen de vergrijsde zilvervloot aan zich voorbij laten gaan.

Literatuurlijst

Interviews

Interview met Siran Amran, Chassé Theater Breda, maart 2012

Interview met Brigitte Koolen, Parktheater Eindhoven, april 2012

Interview met Melanie Masseurs, Schouwburg de Kring Roosendaal, april 2012

Interview met Jeltse in den Rieden, VSCD, april 2012

Literatuur

Bockma, Harmen. "Vergrijzing zegen voor de kunst." *de Volkskrant*, 1503-2011.

<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/1860147/2011/03/15/Vergrijzing-zegen-voor-kunst.dhtml> Geraadpleegd op 20-03-2012

Broek, Andries van den, et. al. "Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars:

Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik." *Sociaal en Cultureel Planbureau*. 2009.

www.scp.nl/dsresource?objectid=20312&type=org Geraadpleegd op 20-03-2012

Broek, Andries van den, et. al. "Tijdsverschijnselen." *Sociaal en Cultureel Planbureau*.

2003. http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2003

[/Tijdsverschijnselen](http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2003/Tijdsverschijnselen) Geraadpleegd op 30-03-2012

Duimel, Marion. "Naar het stenen tijdperk of naar de Stones?" In: *Boekman86 De*

Vergrijzing, Red. Anita Twaalfhoven, 13-23. Amsterdam: Boekman Stichting

Edelmann, E. "Senioren en cultuur: Interesses, motieven, kansen en beperkingen." *PON*

Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant. 2006.

<http://www.vsonet.nl/index.php?id=1221&cid=8>, Geraadpleegd op 22-03-2012

Gubbels, Truus. "Op weg met de Kunstbus." *Boekman Stichting*. 2010

www.boekman.nl/documenten/boekman_72_kunstbus.pdf Geraadpleegd op 20-03-2012

Haan, Jos de. "Sport – Een leven lang." *Sociaal en Cultureel Planbureau*. 2010

http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2010/Sport_een_leven_lang

Geraadpleegd op 20-03-2012

Jongenelen, Sandra. "Voor een 'jonge geest' is cultuur noodzakelijk." In: *Boekman86 De Vergrijzing*, Red. Anita Twaalfhoven, 29-39. Amsterdam: Boekman Stichting, 2011.

Knol, Jan Jaap en Hanneke Wiersma. "Beleidsplan Cultuurparticipatie 2013-2016." *Fonds voor Cultuurparticipatie*. 2012.

<http://www.cultuurparticipatie.nl/data/Beleidsplan.pdf> Geraadpleegd op 20-03-2012

Ligtvoet-Janssen, M. en J.P. de Wit. "Cultuurdeelname door senioren: resultaten van een onderzoek onder het Seniorenpanel." *Tympaan Instituut*. 2008. www.tympaan.nl/?q=pub/cultuurdeelname-door-senioren-resultaten-van-een-onderzoek-onder-het-seniorenpanel-zuid-holland

Geraadpleegd op 23-03-2012

Mazure, Roel. "Massale belangstelling voor conferentie Ouderen en Kunstbeoefening."

ANP Presssupport. 2012. <http://perssupport.nl/apssite/persberichten>

[/full/2012/01/17/Overweldigende+belangstelling+conferentie+Ouderen+en+Kunstbeoefening](http://full/2012/01/17/Overweldigende+belangstelling+conferentie+Ouderen+en+Kunstbeoefening) Geraadpleegd op 20-03-2012

Onbekend. Rick van der Ploeg. *Europa-Nu*.

http://www.europanu.nl/id/vg09llijnmta/f_rick_van_der_ploeg Geraadpleegd op 30-03-2012

Onbekend. "Van der Ploeg: Kunst laat meer achter dan alleen een kick" *Trouw*, 05-11

1998, <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2754865/1998/11/05/Van-der-Ploeg-Kunst-laet-meer-achter-dan-alleen-een-kick.dhtml> Geraadpleegd op 30-03-2012

Onbekend. "Zijlstra: Niet nog meer op kunst bezuinigen" *de Volkskrant*, 09-02-2012. <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2676/Cultuur/article/detail/3167460/2012/02/09/Zijlstra-niet-nog-meer-op-kunst-bezuinigen.dhtml> Geraadpleegd op 30-03-2012

Oyen-Peenstra, Berber van. "Surfende senioren snuiven cultuur via iPad." In: *Boekman86 De Vergrijzing*, Red. Anita Twaalfhoven, 58-64. Amsterdam: Boekman Stichting, 2011.

Ploeg, Rick van der. "Cultuur als Confrontatie." *DBNL*. 1999. http://www.dbnl.org/tekst/ploe014cult01_01 Geraadpleegd op 16-03-2012

Sanders, E. "Meten = weten: een bundeling van onderzoeksresultaten." *UITmarketingbureau*. 2008. <http://www.cubiss.nl/sites/default/files/bijlages/PubOZ-07%2017-04-2008.pdf> Geraadpleegd op 20-03-2012

Schnabel, Paul. "Een zegen voor kunst en cultuur." In: *Boekman86 De Vergrijzing*, Red. Anita Twaalfhoven, 6-12. Amsterdam: Boekman Stichting, 2011.

Twaalfhoven, Anita. "De Vergrijzing." In: *Boekman86 De Vergrijzing*, Red. Anita Twaalfhoven, 2-3. Amsterdam: Boekman Stichting, 2011

Twaalfhoven, Anita. "Grijs en for granted." In: *Boekman86 De Vergrijzing*, Red. Anita Twaalfhoven, 24-28. Amsterdam: Boekman Stichting, 2011

Twaalfhoven, Anita. "Onder professoren: Kunst kan jongeren en ouderen samen laten genieten" In: *Boekman86 De Vergrijzing*, Red. Anita Twaalfhoven, 82-87. Amsterdam: Boekman Stichting, 2011.

Volz, Lotte. "Factsheet: Senioren en actieve kunstbeoefening." *Kunstfactor*. 2010.

www.kunstfactor.nl/blobs/Kunstfactor/49210/2010/4/factsheet_senioren_2010_def.pdf+Factsheet+Senioren+en+actieve+kunstbeoefening&hl=en&pid=bl&srcid=ADGEESg6VIKyr6ZJC8XDWrhlBtxkL-vRvThA7owELt8WwQHTOf_A2VM7ed1NuprWFPd82AZDXzZqKa3LDNG4W10zwxMCPJ7NHo6-xu3z6lYWXbu4dTPqGSoShspgsxtlSLsvuWBi09T&sig=AHIEtbRbwC3Zwak2qKfW4WM3A25EQHjokQ Geraadpleegd op 20-03-2012